

Csata Adél

## Benkő József munkamódszere *historia litterariájában*

A magyarországi historia litteraria feltárásának jelentős eredményei Tarnai Andor<sup>1</sup> nevéhez kapcsolhatók, azonban az általa elindított kutatások mára megélnékültek. Az említett irodalomtörténész mellett a témáról általános jellegű tanulmányt közölt Margócsy István<sup>2</sup> és Tüskés Gábor,<sup>3</sup> de a közelmúltban specifikus, a historia litteraria valamely 18. századi szerzőjének tevékenységét vizsgáló doktori dolgozatok, tanulmányok is születtek. Dáné Hedvig 2012-ben védte meg *Bod Péter élete és munkái, különös tekintettel lexikográfiai tevékenységére* című értekezését, Bretz Annamária 2016-ban *Bod Péter historia litteraria programja* című dolgozatát, Bátor Anna<sup>4</sup> pedig több tanulmányt szentelt a szlovák evangélikus lelkész, Wallaszky Pál irodalomtörténeti munkájának, a *Conspectus reipublicae litterariae in Hungariának*, amelynek első kiadása 1785-ben, a második 1808-ban jelent meg.

Az említett dolgozatokat átolvasva szembeötlő, hogy több esetben nagyító alá került a historia litteraria művelőinek munkamódszere. Bretz Annamária esettanulmányokban rögzítette eredményeit az értekezés keretein belül, Bátor Anna hosszabb tanulmányt szentelt Wallaszky munkamódszerének. Úgy véljük, nem lenne haszontalan hasonló vizsgálatot végezni Benkő József historia litterariájában, annál is inkább, mert Bretz Annamária megemlíti, hogy Benkőnek a *Bod Magyar Athenasára* tett *Pótlásai* átfedéseket mutatnak a *Transsilvania*<sup>5</sup> című kötet tudósokról szóló fejezetével,<sup>6</sup> sőt, amint a vizsgálatok során kiderült, a honismereti munkában jegyzett tudósnévsor jelentős átfedéseket mutat magával az *Athenassal* is.

Benkő esetében némiképp nehézséget jelent, hogy nem önálló kötetről van szó, hanem a *Transsilvania* című honismereti munka *De re litteraria in Transsilvania* (Az erdélyi művelődésről) elnevezésű fejezetéről, így nem beszélhetünk olyan előszőről, amelyben a szerző megvallaná, hogyan viszonyult forrásaihoz, hogyan használta fel azokat, szemben például

Csata Adél (1991) – doktorandus, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, adelcsata@yahoo.com

<sup>1</sup> A magyarországi historia litteraria terén feltárt eredmények a különböző periódikákban elszórt tanulmányok mellett összegezve a *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről* (2004) című kötetben is megjelentek.

<sup>2</sup> Margócsy István: *Az irodalomtörténeti hagyomány helyzete a XVIII. század második felében*. ItK LXXXVIII(1984). 3. szám, 291–308.

<sup>3</sup> Tüskés Gábor: *Az irodalomtudomány és -kritika XVIII. századi történetéhez: Konceptiók, módszerek, kutatási lehetőségek = Historia litteraria a XVIII. században*. Szerk. Csörsz Rumen István – Hegedűs Béla – Tüskés Gábor. Bp. 2006. 15–42.

<sup>4</sup> Bátor Anna: *A tudás hálózatai: Wallaszky Pál historia litterariája és a 18. századi tudástranszfer (Módszertani kísérlet)*. Irodalomismeret: Irodalmi, művészeti és muzeológiai folyóirat 2016. 3. 35–63; Bátor Anna: *Kompilációs olvasás: Hivatkozások és keresőeszközök Paullus Wallaszky historia litterariájában. =Textológia–filológia–értelmezés: Klasszikus magyar irodalom*. Szerk. Cziffra Mariann – Szilágyi Márton. Debrecen 2014. 268–286.

<sup>5</sup> A kötet általános és részletes részének magyar nyelvre való átültetését Szabó György vállalta. A fordítás 2014-ben, Szabó halála után jelent meg. Dolgozatunkban a fordítást használjuk.

<sup>6</sup> Bretz Annamária: *Bod Péter historia litteraria programja*. (doktori értekezés) Bp. 2016. 137.

Wallaszky Pállal, aki minderről kötetének bevezető részében számolt be.<sup>7</sup> Bátori Anna *A tudás hálózatai. Wallaszky Pál historia litterariaja és a 18. századi tudástranszfer* című tanulmányát egy, a kötetből vett idézettel indítja, amelyben a szerző körvonalazza a munka összeállítására során alkalmazott eljárását. Wallaszky a bevezetőben megvallotta, semmi olyant nem írt le a műben, amit máshol ne olvasott volna, azonban az állandó hivatkozásoktól, amelyek mind a szerző, mind az olvasó számára terhesek lettek volna, eltekintett.<sup>8</sup> Az idézett részlet alapján nyilvánvaló, az evangélikus pap nem törekedett egyéni munka létrehozására, inkább az elődök írásait felhasználva igyekezett egy teljesebb kiadványt adni az olvasó kezébe. Ennek lehetőségét pedig a választott munkamódszer, a kompiláció biztosította.

## Ars compilandi és ars excerpendi a 18. században

A 18. században a kompiláció nem minősült új eljárásnak, évszázados hagyományra tekintett vissza. Maczák Ibolya *Elorzott szavak* című munkájában a 17–18. századi prédikációk szövegalkotási gyakorlatát vizsgálta. A prédikációkat elemezve rámutatott arra, hogy a kompiláció biztosította a tekintélyek követését, szövegeik újrafelhasználása alátámasztotta az egyházi tanítás sérthetlenségét, s megfelelt a korabeli ízlésnek, tehát teljesen elfogadott eljárásnak minősült. Kivételt, úgy tűnik, csak a hitvitázók szövegei képeztek, hiszen itt az egymással szembenálló felek elítélték az alkalmazott technikát.<sup>9</sup> Ezt nem tekinthetjük meglepőnek, hiszen az egymást meggyőzni kívánó felekezetek lelkészeinek még a hagyomány- és tekintélykövetés elvét figyelembe véve is erős érvekészletet kellett összeállítaniuk, ugyanakkor a meggyőzni akarás szándéka bizonyára feltételezett egy másfajta beszédmódot, amely magával vonta az újszerűséget is. A későbbiekben Maczák Ibolya utal arra, hogy a kompiláció nem feltétlenül szövegalkotási, hanem inkább szövegolvasási módként volt meghatározható.<sup>10</sup> Hasonló álláspontot fogalmaz meg Marina Frasca-Spada *Compendious Footnotes* című tanulmányában.<sup>11</sup> Felhívja az olvasó figyelmét arra, hogy egy-egy megjelenő kötet esetében sokszor a kiadó vagy a szerző, esetleg a kommentátor sűrített a szövegbe lapszéli jegyzeteket, lábjegezketeket, éppen azért, hogy segítséget nyújtson az olvasónak, ugyanakkor az is számtalanszor előfordult, hogy a jegyzetelő saját véleményét rögzítette; máskor egy korábban olvasott műnek egy részét emelte be a szövegbe, újrahasonosítva az olvasottakat.<sup>12</sup> Ez a gyakorlat tehát nem csupán a prédikációirodalom szövegalkotási gyakorlatában minősült bevett eljárásnak, hanem előfordult világi tárgyú kötetek esetében is. Maczák Ibolya utal a kompilálás és excerpálás különbségére: az excerpálás egy szöveg olvasása során való, szó szerinti jegyzetek készítését jelentette, míg az olvasás, jegyzetelés és az új szövegbe való beillesztés együttese eredményezte a kompilációt.<sup>13</sup>

<sup>7</sup> Wallaszky Pál: *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria, ab initiis regni ad nostra usque tempora delineatus*. Budae 1808. III–XX.

<sup>8</sup> Bátori Anna: *i. m.* 2016. 35; Vö. Wallaszky Pál: *i. m.* XVIII.

<sup>9</sup> Maczák Ibolya: *Elorzott szavak. Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*. Szigetmonostor 2010. 28.

<sup>10</sup> Uo. 28.

<sup>11</sup> Marina Frasca-Spada: *Compendious Footnotes. = Books and the Sciences in History*. Cambridge 2000. 171–189. Uo. 171–172.

<sup>13</sup> Maczák: *i. m.* 30.

A compilációs eljárásnak Martin Gierl német irodalomtörténész, a felvilágosodás korának kutatója is hosszabb tanulmányt szentelt. Gierl *Compilation and the Production of Knowledge in the Early German Enlightenment* című tanulmányában a fentebb említett szövegalkotási-szövegolvasási technika szerepére szintén utalt. Meglátása hasonló Maczák meghatározásához, úgy vélem azonban, hogy a német irodalomtörténész még tágabban értelmezte a fogalmat. Meglátása szerint kompiláción nem csupán az egyes szövegek összerakása, idézése volt érten-dő, hanem azok kivonatolása és jegyzetelése, a hivatkozási apparátus összeállítása is. Emellett azt is hozzáteszi, hogy a compiláció nem feltétlenül volt a „kevesebbet írás” jele, a gazdasá-gosságra való törekvés terméke, hanem a tudományos termelés egy formájaként volt értel-mezhető.<sup>14</sup> Tanulmányának további részében a compilációt összekapcsolja az eklekticismus fogalmával, s ezáltal kívánja illusztrálni, mennyire sokszínű, heterogén ismeretek tárháza volt a 18. századi historia litteraria. Voltaképpen ennek a heterogenitásnak volt köszönhető, hogy a tudás a respublica litteraria, azaz a tudós közösség tagjai számára könnyen hozzáférhetővé vált, s mintegy „virtuális könyvtárként” működött, amelyben a tudósok közreadhatták a tudomány-területeiken feltárt új eredményeket, s informálódhattak más tudományterületek felől. Ebből kifolyólag a szellemi termékek terjesztése a materiális síkról, a könyvek másolásáról szellemi síkra tevődött, a tudás tulajdonképpeni szétszóródását eredményezte, ugyanakkor a kompilálás révén az egyén nem csupán saját munkáját könnyítette meg, hanem a szövegalkotási mód alkalmazása voltaképpen kritikai viszonyulást is lehetővé tett: a szöveg vizsgálatát, cáfolatát és alátámasztását.<sup>15</sup>

E meglátás szerint tehát egy-egy munka nem is a tartalom szempontjából minősült újszerű-nek, inkább az összeválogatott anyag milyensége, az elrendezési forma révén, a szerző egyéni hozzájárulása a már meglévő tudásanyaghoz pedig a kommentárok révén vált lemérhetővé. Gierl a továbbiakban a különböző német folyóiratokban publikált információk centrum és pe-riféria közötti áramlását, a tudástranszfer lehetőségeit vizsgálta. A fentebbiek értelmében ezek a szövegek szorosan egymásra épültek, ezért szerzőik, összeállítóik esetében érvényre jutott a teljességre, a korrekcióra való törekvésnek az elve is.

Amint fentebb is utaltunk rá, a választott eljárásokról a szerzők általában a kötetek elő-szavaiban vallottak. Bretz Annamária Bod Péter számos művének előszavát elemzés tár-gyává tette, rámutatva azokra a szófordulatokra, amelyek a tudós lelkész munkamódszerére utaltak. Az egyes műveket vizsgálva elemezte fordítási, jegyzetelési, olvasási szokásait, az excerpált anyag újrafelhasználásának módját, azonosította műveinek lehetséges forrásait, és meghatározta azoknak a műfajoknak a körét, amelyekben leginkább azonosítható ez a szö-vegalkotási, szövegolvasási technika. Az egyháztörténeti tárgyú munkák mellett természetesen a historia litterariát is megemlítette.<sup>16</sup> Ezekhez hozzátehetjük a történeti munkákat is, hiszen az ilyen jellegű írások teret engedtek annak, hogy a szerzők vagy szövegközreadók kritikával illessenek egy-egy korábbi munkát. Bátori Anna említett tanulmányában azt vizs-gálta, hogyan működött a tudásszervezés a 18. századi historia litterariákban, hogyan gyűj-tötte össze munkájának anyagát Wallaszky, s ez milyen viszonyban állt a korszak más, ilyen tárgyú köteteivel. A hivatkozások vizsgálata alapján hálózatmodellt hozott létre, amelyben

<sup>14</sup> Martin Gierl: *Compilation and the Production of Knowledge in the Early German Enlightenment. = Wissenschaft als kulturelle Praxis, 1750–1900.* Göttingen 1999. 69–70.

<sup>15</sup> Uo. 72.

<sup>16</sup> Bretz Annamária: *i.m.* 38.

az egyes centrális és periférikus források igen jól azonosíthatóak, akárcsak az információk áramlása. A tanulmányt igen tanulságosnak és inspiratívnak találtuk, s ennek mintájára igyekeztük vizsgálni a Benkő-féle anyagot. Mielőtt azonban rátérnénk példáinkra és az azok alapján kirajzolódó következtetéseinkre, szükségesnek véljük, hogy Benkő (irodalom)történeti műveltségéről röviden szóljunk.

## Benkő József historia litterariai műveltsége

A tudásszerveződés tárgyalása kapcsán Bátor Anna érdemesnek tartja megkülönböztetni a tapasztalati, közlés alapú és következtetésen nyugvó tudást, azaz annak vizsgálatát, hogy milyen információkat gyűjthetett a szerző saját olvasmányélményéből, milyeneket külső forrásból és milyeneket logikai következtetések alapján.<sup>17</sup> Mindezt a Kutrovácz Gábor, Láng Benedek és Zemplén Gábor által közreadott *A tudomány határai*<sup>18</sup> című munka felhasználásával teszi. A továbbiakban arra teszünk kísérletet, hogy megállapítsuk, milyen historia litteraria tárgyú műveket ismerhetett Benkő József.

Ha a magyarországi irodalom-, ill. tudománytörténet-írás közismertebb köteteit és kezdeményezéseit vesszük számba kronológiai sorrendben, a következő vonalat kapjuk: Czvittinger Dávid (1711) – Bél Mátyás (1713) – Rotarides Mihály (1745) – Bod Péter (1766) – Horányi Elek (1774–1777) – Weszprémi István (1774–1787) – Benkő József (1777) – Wallaszky Pál (1785, 1808). Látható, hogy elég nagy azoknak a műveknek a száma, amelyek a *Transsilvania* című kötet kiadási éve körüli periódusban jelentek meg, s ezek a művek, a Benkő-féle anyag összeállításában még inkább potenciális forrásnak tekinthetők. A kapcsolatokat illetően a Benkő-levelezés a fentebbi nevek közül csupán egyetlen személy episztoláját tartalmazza, Weszprémi István debreceni orvosét. Arról nincs tudomásunk, hogy Benkő kapcsolatban állt volna a piarista Horányival vagy az evangélikus Wallaszkyval. A levelezés<sup>19</sup> Bod Péternek és Bod által küldött levelet sem regisztrál, azonban a két református pap közötti kapcsolatra Éder Zoltán mutatott rá,<sup>20</sup> de ez a munkatársi viszony nem a historia litteraria művelése terén folytatott kollaborációra utal. A honismereti munka művelődéstörténettel foglalkozó fejezetének egy részletében azonban célzást találunk egy Bod által küldött levélre, s ennek alapján óvatosan feltételezhetjük, hogy a tudóslexikonokban feltűnő egyénekről is információkat cserélhettek. A Szenci Molnár Albertről szóló szócikkben Benkő József cáfolja Bod Péter néhány, a *Magyar Athenas*ban rögzített információját, utalva arra, hogy az *Athenas* megjelenése után ő maga szolgáltatott adatokat Bodnak Szenci Molnár Albertre vonatkozóan. Benkő így vall erről: „A kiváló Bod Péter is bevallotta 1768-ban hozzám intézett levelében, hogy az említett templom felszentelési iratát sohasem látta, pedig látni szeretné, és a lehető legtöbbet megtudni Molnárról: látta is a tőlem neki kölcsönadottat”.<sup>21</sup> Úgy tűnik tehát, hogy Benkő József, bár utólag, de némi forrással is ellátta Bod Pétert, ezenkívül azonban nem találunk egyéb utalást a historia litteraria terén kifejtett közös munkára.

<sup>17</sup> Bátor Anna: *i. m.* 2016. 39.

<sup>18</sup> Kutrovácz Gábor – Láng Benedek – Zemplén Gábor: *A tudomány határai*. Bp. 2009.

<sup>19</sup> Szabó György – Tarnai Andor: *Benkő József levelezése*. Bp. 1988 (Magyarországi tudósok levelezése I).

<sup>20</sup> Éder Zoltán: *Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság*. Bp. 1978. 41–45.

<sup>21</sup> Benkő József: *Erdély*. (ford. Szabó György) Sepsiszentgyörgy–Barót 2014. 319.

Az orvoséletrajzok összeállítója, Weszprémi István 1779-ben indított levelet Középjárára. Ennek tartalmából következtethetünk arra a levélre is, amelyet Benkő küldhetett Debrecenbe. Úgy tűnik, Benkő dicsérő szavakkal illette tudóstársát, akinek ismerte lexikonját, s információkat kért arra vonatkozólag, mi lesz a harmadik kötet tartalma. A kötet tartalmi ismeretét Weszprémi a levéllel együtt küldi, azonban a levelezéshez kapcsolt jegyzékben a közreadó Szabó György és Tarnai Andor megjegyzi, hogy a csatolmányt nem lelték fel.<sup>22</sup> Válaszlevelében Weszprémi István felvilágosítást kér Selyei Balog István személyére vonatkozóan; azt írja, mind Benkő, mind Bod munkájában megjelenik, hogy az illető orvos volt, azonban ő maga nem talált erre vonatkozó adatokat. Kéri Benkőt, hogy bizonyítékokkal támaszsa alá kijelentését. Weszprémi úgy véli, hogy azonos név alatt két személy értendő. Hasonló információkat kér Gyulai Pál személyére vonatkozóan. A levél további részében terveiről ír, kéri Benkő közreműködését. A királyi és erdélyi fejedelmi orvosok számbavételére vállalkozik, s felkéri a középjárai tudóst, ha tudomása van ezekről az egyénekről, küldje el neki a listát.<sup>23</sup> További levelek nem ismeretesek, viszont Benkő Koppi Károlynak arról számol be 1782-ben, hogy megszűnt a Weszprémivel való kapcsolata,<sup>24</sup> egy nappal később pedig azt írja Pataki Sámuelnek, Weszprémi levélben értesítette őt arról, hogy az orvosi lexikon Benkőnek szánt harmadik kötetét Patakihoz küldte, s Benkő arra tesz javaslatot, hogyan juttassa el Pataki a könyvet Kolozsvárról Középjárára.<sup>25</sup> Igen érdekesek ezek a dátumok, hiszen alig egy nap telik el a két levél elküldése között.

Az ellentmondás feloldására csupán hipotéziseink lehetnek. Lehetséges, hogy 1779–1782 között a két tudós nem levelezett intenzíven egymással, bár az elég kevésbé valószínű, hogy Weszprémi kérdéseire ne érkezett volna felvilágosító válasz.<sup>26</sup> Lehetséges, hogy a felvilágosítások elküldése után hosszabb szünet következett, ezért is írja Benkő Koppinak, hogy megszűnt a debreceni orvossal való kapcsolata. Időközben azonban megjelent a lexikon harmadik kötete, s Weszprémi szükségesnek érezte, talán köszönetképpen a közreműködésért, hogy ne csak a tervezet, hanem a kész munka is eljusson Benkőhöz. A Szelestei N. László által kiadott Weszprémi-levelezés sem tartalmaz adatokat a két tudós 1782 utáni kapcsolatára vonatkozóan. E dátum után egyszer fordul elő Benkő neve egy Szathmári Pap Mihályhoz címzett levélben. Ebben arról érdeklődik a levélíró Weszprémi, mivel foglalatosságok miatt Benkő, ugyanis „nagyon elhallgatott.”<sup>27</sup> Szathmári Pap Mihály válaszelevelét nem ismerjük, így nem tudjuk, szolgáltat-e adatokkal Benkő tevékenységére vonatkozóan, s ennél több információ sajnos nem áll rendelkezésünkre az elvesztett vagy lappangó levelek miatt.

Visszatérve Benkő historia litterariai műveltségére, figyelniük kell levelezésének tartalmára is. A levelek tartalmi tanulmányozása révén igyekeztünk rámutatni azokra a könyvekre és kéziratokra, amelyeket szerzőnk levelezőtársaitól kért kölcsön. A számos botanikai, történeti

<sup>22</sup> Szabó György – Tarnai Andor: *i. m.* 426.

<sup>23</sup> Uo. 80–81.

<sup>24</sup> Uo. 158.

<sup>25</sup> Uo. 159.

<sup>26</sup> Itt kell megjegyeznünk, hogy a *Succinta* harmadik kötete Bécsben jelent meg, 1781-ben. A Selyei Istvánról szóló szócikkben Weszprémi felhívja az olvasó figyelmét Bod és Benkő tévedésére, amelyet ő korrigál. (Lásd: *Succinta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia*, Centuria altera, Pars posterior, Viennae, Typis Io. Thom. nobilis de Trattneri 1781. 35–36.) Mivel a kötet a levélváltás után látott napvilágot, arra következtethetünk, hogy Benkőnek nem sikerült meggyőznie Weszprémit az *Erdély* című kötetben közreadott Selyei-szócikk igazságáról.

<sup>27</sup> Szelestei N. László: *Weszprémi István levelezése*. Bp. 2013 (Magyarországi Tudósok Levelezése VI). 242.

munka mellett a fentebb említett Wespzprémi-lexikon az egyetlen, amely a historia litteraria tárgyú munkák között említhető. Benkőnek tehát megvolt a lehetősége, hogy Wespzprémi kötetét felhasználva tapasztalati alapú, saját olvasmányélményből származó információt adjon közre.

Feltehetjük a kérdést, hogyan sajátíthatta el domidoctus tudósunk azt a hatalmas mennyiségű tudást, amelyről tanúbizonytságot adott. A fennmaradt dokumentumokban erre a kérdésre nem igazán találunk utalást, így csak néhány lehetőség felvillantására vállalkozhatunk. Benkő a nagyenyedi kollégium neveltje volt, abban a periódusban, amikor a történelmet Ajtai Abód Mihály<sup>28</sup> oktatta. Benkő bővebben megemlékezik a professzorral az enyedi kollégium történetét tárgyaló részben. Megjegyzi, hogy az említett tanár keleti nyelveket, régiségtant és történelmet tanított, szól az általa írt nyelvtanról, amely tankönyvként is sokáig használatos volt, s ezek mellett különös figyelmet szentel a professzor régiség- és könyvgyűjtői szenvedélyének, kiemelve, hogy az általa összegyűjtött könyvek Erdély különleges, mondhatni egyedülálló gyűjteményét képezik.<sup>29</sup> Úgy vélem, hogy Ajtai Abód Mihály történelmi és régiségtani érdeklődése, esetleg tanítási módszere Benkőre is nagy hatással lehetett, hiszen számos történelmi munkát jelentetett meg. Krizbai Jenő *Ajtai Abód Mihály, a történelemszeretetre nevelő tanár* című tanulmányában ismerteti Ajtai Abód családi körülményeit, tanulmányainak helyszíneit, a rektori tisztsége ideje alatt elért eredményeket, az általa nyújtott anyagi támogatást; felhívja azonban a figyelmet arra, hogy oktatói tevékenységéről nem maradtak fenn adatok. Ennek ellenére úgy véli, tanítási módszerének minőségét mutathatja azoknak az egykori tanítványoknak a jelentős száma, akik jeles történészek, természettudósok lettek.<sup>30</sup> Ajtai műveltségére Krizbai Jenő a professzor által tartott halotti orációkból következtet, s ezek révén utal arra az ismeretanyagra is, amelyet Ajtai Abód Mihály külföldön sajátíthatott el. Példaképpen ennek a múmiák bebalzsamozásáról való ismereteit említi, amelyeket a prédikátor-tanár gr. Teleki Sándor temetési beszédébe illesztett be.<sup>31</sup> Kétségtelen, hogy ezeknek az információknak az átadása és a választott módszer vonzó lehetett a korabeli diákság számára, ugyanis a temetési beszédben rögzített elméleti információ gyakorlatiassággal is párosulhatott az említett gyűjtemények, könyvek bemutatása és tanulmányozása révén. Mikó Imre *Benkő József élete és munkái* című kötetében a tudós rokon, Hermányi Dienes József hagyatékát is azon tényezők között említi, amelyek Benkőre már diákkorában nagy hatást gyakoroltak.<sup>32</sup> Hermányinak az Ajtainak Benkőre gyakorolt hatása, az Enyeden szerzett műveltség a tudós pap pályájának kezdeti szakaszát befolyásolták, ám az élénk érdeklődés később is azonosítható.

A középajtai pap levelezőpartnereinek névjegyzékében Teleki Sámuel kancellár neve is megjelenik. A kancellárral váltott levelek száma jelentős, ha nem a legjelentősebb. Ezekben a levelekben számtalanszor olvashatunk Teleki és Benkő által kért és/vagy kölcsönadott kéziratokról és nyomtatványokról. (Ezek többnyire történeti munkákat jelentettek.) A honismereti munka művelődéstörténeti fejezetében a Teleki Sámuel által alapított könyvtárról elenyésző mennyiségű információ olvasható: Benkő ezt „igen jól” felszereltnek tartja, s hozzáteszi, hogy

<sup>28</sup> Ajtai Abód Mihály (1704–1776): nagyenyedi tanár. Tanulmányait Marosvásárhelyen, Nagyenyeden, Szebenben és Franekerben végezte. Innen hazatérve Bethlen Kata udvari papja lett, majd az enyedi kollégium tanára és rektora.

<sup>29</sup> Benkő József: *i. m.* 298.

<sup>30</sup> Krizbai Jenő: *Ajtai Abód Mihály, a történelemszeretetre nevelő tanár. = Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter korában.* Szerk. Gudor Botond – Kurucz György – Sepsí Enikő. Bp. 2012. 91.

<sup>31</sup> Uo. 93.

<sup>32</sup> Mikó Imre: *Benkő József élete és munkái.* Pest 1867. 15–17.

a kancellár állandóan foglalkozik új kötetek gyűjtésével, ebből kifolyólag pedig megállapítja, hogy a Teleki-könyvtár a leggazdagabb, amely a korban magánszemély birtokában volt.<sup>33</sup> Teleki könyvtárának Benkő József általi ismeretét az a lajstrom is bizonyítja, amelyet ma Kemény József gyűjteményében lelhetünk fel, a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban.<sup>34</sup> A lista a *Collectaria ad Res Transsilvanicas Facientia* című gyűjtemény XIV. kötetében található. Amint a kötet száma is mutatja, ez csak egy a számunkra ismeretlen számú sorozatból; ennek egy másik kötete a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban található.<sup>35</sup> Úgy vélem, ha több kötet maradt volna fenn, számos információt találhattunk volna ezekben Benkő tervezett, de meg nem jelent munkáira vonatkozólag is. A 49 tételt tartalmazó lajstrom latin, német, magyar, olasz és francia történelmi munkák címét rögzíti a kiadási információkkal együtt (a szerző neve, a kiadás helye és ideje, kiadó személy vagy intézmény neve, ill. a kötet mérete). Helyenként megjegyzéseket is találunk, máshol a lajstromot összeállító csillaggal jelölt egy-egy művet. Arra, hogy miért jelölt Benkő egy-egy kötetet csillagokkal, az alábbiakban reflektálunk, előbb azonban meg kell jegyeznünk, a feljegyzett kötetek információi alkalmasak voltak arra, hogy beépüljenek egy majdani tudóslistába.

A lajstrom tételei között szerepel Rotarides Mihály *Historia Hungaricae Litterariae, Antiqui, Medii atque Recentioris aevi Lineamenta* című munkája is. Megjegyzésként a következőt olvashatjuk: „Ill. Comes Sam. Teleki adnotavit: »H. M. fuisse Michaelem Házi, indicavit mihi Vir. Clar. Ribinius, Ecclae. A. C. Psoniensis Pastor Primarius«”.<sup>36</sup> Benkő bejegyzése szerint Teleki Sámuel, Ribini János evangélikus pap közlése alapján megjegyezte Rotarides neve mellett, hogy ennek valódi neve Házi Mihály volt. A tétel a csillagozottak között szerepel, s azt gyanítjuk, azok közé tartozott, amelyeket Benkő kölcsönként vagy kölcsön akart kérni tanulmányozás, esetleg másolás végett, legalábbis erre találunk utalást a későbbiekben. A lajstrom nem Benkő kézírásával íródott, tehát azt sem zárhatjuk ki, hogy kézen kapott listáról beszélünk, amelyhez ő hozzáfűzéseket tett. Feltételezhetjük, hogy Benkő kérte Teleki Sámuel történelmi vonatkozású köteteinek a lajstromát, amelyet a kancellár le is másoltathatott a számára. Az itt felmerült kérdésekre, bizonytalanságokra némiképp rávilágít két, Aranka Györgyhöz címzett levél. Az első 1791 márciusának elején kelt, ebben Benkő József adatokat közölt Arankával erdélyi történetírókról és műveikről.<sup>37</sup> Az ismeretlenebb munkák között ifj. Burius János<sup>38</sup> neve is feltűnik, akiről Benkő megjegyzi, hogy nem adta ki apja egyháztörténeti munkáját. A következő megjegyzést olvashatjuk: „Azért [a kiadás elmulasztásáért] ötödik kedvezés nélkül tzirmolja Rotarides, kinek igaz neve Házi Mihály”.<sup>39</sup> Az idézett részlet alapján azt gondolhatnók, hogy Benkő a *Lineamenta* elolvasása alapján írt Buriusról, azonban ha figyelembe vesszük a 18. század historia litterariáinak

<sup>33</sup> Benkő József: *i. m.* 362.

<sup>34</sup> Benkő József: *Collectaria ad Res Transsilvanicas Facientia*. XIV. Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, Kemény József-gyűjtemény Ms 191/I.

<sup>35</sup> Benkő József: *Collectaria ad Res Transsilvanicas Facientia*, Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézíráttára Ms 568.

<sup>36</sup> Benkő József: *Collectaria ad Res Transsilvanicas Facientia*. XIV. Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, Kemény József-gyűjtemény Ms 191/I 501. „Teleki Sám. gróf feljegyezte: »a H. M. (rövidítés) Házi Mihályt takar, erre mutatott rá a neves férfiú, Ribini (János), a pozsonyi egyházmegye főpásztora«”.

<sup>37</sup> Szabó György – Tarnai Andor: *i. m.* 301–305. Itt: 305.

<sup>38</sup> Ifj. Burius János nevéhez kapcsolható az egyháztörténet literatúratörténetébe való alakulása a XVII. század második felében. Lásd erről: Tarnai Andor: *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*. Bp. 2004. 51–81.

<sup>39</sup> Szabó György – Tarnai Andor: *i. m.* 305.

összeállítási gyakorlatát, kétségek merülhetnek fel. Több lehetőség is fennáll a forrásra vonatkozóan. Egyrészt Benkő Buriusra vonatkozó információi Horányi munkájából<sup>40</sup> is eredhetnek. A *Memoria Hungarorum* első kötete tartalmazza a szócikket, s ennek összeállításában Horányi a *Lineamentát* veszi alapul. Itt szintén megtalálható Rotarides korholása, miszerint ifj. Burius elhanyagolta apja munkájának kiadását,<sup>41</sup> azonban ebben nem olvashatunk a Házi Mihály névről, így azt gyaníthatjuk, ezt Benkő tette hozzá a *Memoriából* vett ismereteihez. Arra, hogy Benkő nem ismerte részleteiben Rotarides művét, csak részleges tudása volt róla, utal egy következő levél is, amely ugyancsak Aranka Györgyhöz íródott egy héttel később. A lajstrom 26. tétele Rotarides fentebb említett könyvének a címe. Benkő megjegyzi, hogy a kötet Teleki Sámuel birtokában van, s hozzáteszi: „Erre is volna rövid ideig való szükségem”.<sup>42</sup> Úgy tűnik tehát, hogy Benkő 1791-ben sem látta, vagy legalábbis nem ismerte részleteiben Rotarides könyvét, csupán bizonyos információkkal rendelkezett róla. Kizárhatjuk tehát azt, hogy felhasználta volna ezt több, mint egy évtizeddel korábban tudóslexikonjának összeállításakor. (Közbevetjük, hogy az Aranka Györgyhöz írott levélben Benkő megjegyzi, a műveket, amelyeket csillaggal jelölt, sosem látta.<sup>43</sup>) A *Collectariában* fellelhető lajstrom esetében azonban éppen a jelöltek között szerepel a *Lineamenta*. Két lehetőség áll fenn: Benkő József elfelejtette megjelölni a kötetet, vagy lehetséges, hogy a lajstrom jegyzetelése és a levélírás ideje között eltelt időszakban megfordult kezében a könyv, de nem mélyült el annak tanulmányozásában, ezért is szerette volna még kölcsönkérni.

Mielőtt lezárnánk ezt a filológiai nyomozást, térjünk még ki néhány vonatkozó információra. Deé Nagy Anikó *A könyvtáralapító Teleki Sámuel* című munkájában<sup>44</sup> megjegyzi, hogy a bibliofil kancellár kiegészítéseket tett Bod Péternek *Necesaria ac utilis Historiae Hungaricae Notitia* című művéhez.<sup>45</sup> Ezt a kéziratot, Deé Nagy Anikó meglátása szerint, Teleki kiadásra készítette elő. A kötet szerzője példázza is a tudománykedvelő főúr által tett bejegyzéseket, s ezek egyikeként éppen a Rotarides családnévére vonatkozó információ tűnik fel, a kézirat 120. lapján.<sup>46</sup> Meg kell jegyeznünk, hogy a *Necessaria* megtalálható Benkő anyagai között, ugyancsak a Kemény-gyűjteményben, ahol a 119. oldalon olvasható a Rotarides valós nevére vonatkozó bejegyzés: „Rotarides fictum nomen, vero nomine Házi Mihály”.<sup>47</sup>

A lehetséges források feltüntetése után arra kell gondolnunk, hogy Benkő az utóbbi, Teleki által jegyzetelt Bod-munka alapján közölte információit Aranka Györggyel. Azt is hozzá kell tennünk, hogy az Arankának küldött lajstrom számos olyan szerzőnevet és műcímet tartalmaz, amelyek feltűnnek a *Collectariában* található jegyzékben is; tehát a kancellár könyvtára a középajtai domidoctus történésznek kimeríthetetlen kincsesbányaként szolgált.

Itt kell megjegyeznünk, hogy az említett kéziratot kötet egy helyén még találunk főúri könyvtári állományra vonatkozó adatokat. A Teleki-könyvtár történeti vonatkozású köteteit

<sup>40</sup> Horányi Alexius: *Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum I.* Viennae 1775.

<sup>41</sup> Uo. 374.

<sup>42</sup> Uo. 320.

<sup>43</sup> Szabó György – Tarnai Andor: *i. m.* 321.

<sup>44</sup> Deé Nagy Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel.* Kvár 1997.

<sup>45</sup> A kéziratot és annak másolatát ma a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtárban lelhetjük fel. Jelzete: Tq-1510/a. Ms. 15/b. és Tq 1510. Ms. 15.

<sup>46</sup> Deé Nagy Anikó: *i. m.* 221.

<sup>47</sup> Benkő József: *Necessaria ac utilis Scriptorum Historiae Hungariae Notitia.* Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, Kemény József-gyűjtemény Ms 127. 119. „A Rotarides fiktív név, az igazi név Házi Mihály.”



közvetlenül megelőzi néhány kötet cím, s ezek a munkák Kendeffi Rákhel könyvtárában voltak fellelhetők.<sup>48</sup> Benkő a *Merkwürdiges Leben und Thaten des Prätendenten von Ungarn und Siebenbürgen, Joseph Ragoczy (!) und seiner Vorfahren* című munka mellett nb. jelzéssel a következőket olvashatjuk: „Ez a’ Könyv vagyon Mlgs Grof Bethlen Gergelyné, Gróf Kendeffi Rákhel Aszszony ő Nga Magyar Könyvei között. Ugyan az ő Nga Magyar Könyvei közül im ezeket jegyzem-ki”.<sup>49</sup> Mielőtt rátérnénk annak a 11 tételes listának a cím szerinti bemutatására, amelyet itt találunk, meg kell jegyeznünk, hogy Kendeffi Rákhel 1786-os levelében arra kéri Benkő Józsefet, keresse fel őt, ugyanis könyvek dolgában akar vele tárgyalni.<sup>50</sup> Úgy tűnik, Benkő eleget tett kérésének, hiszen a feltüntetett könyveket maga válogatta ki a grófné könyvtárából. A lista a következő címeket tartalmazza: 1. Palatinus levelei;<sup>51</sup> 2. Nap után forgó virág (Dévai András fordításában);<sup>52</sup> 3. Femer levelei;<sup>53</sup> 4. Kegyességnek minden napi gyakorlása<sup>54</sup>; 5. Conciliatorium Biblicum;<sup>55</sup> 6. Agis Tragoediája;<sup>56</sup> 7. Infanteria;<sup>57</sup> 8. Vallás Győzelmé Posenban;<sup>58</sup> 9. Keresztyén Vallásnak rövid fundamentuma;<sup>59</sup> 10. Szent Irás olvasására oktató tanács adás;<sup>60</sup> 11. Bujdosók Vezére;<sup>61</sup> 12. (számozatlan): Halotti Magyar Oratio, melyet néhai Mlgs L. B. ifjabb Losontzi Bánffy László Urfi emlékezetére készített Bodoki József 1783-ban.<sup>62</sup> A fentebbi címek alapján látható, hogy a munkák jelentős része vallásos tárgyú, de nem kizárólag, hiszen előfordul szépirodalom is, mint Bessenyei György Ágis tragédiája című munkája. Nem tudni, hogy pontosan mikor és milyen céllal írta össze a jegyzéket Benkő, mindenesetre az biztos, hogy 1784 után kerülhetett sor erre, hiszen Bodoki József prédikációja ezt a kiadási dátumot viseli,<sup>63</sup> ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy Benkő ne látogathatott volna el Kendeffi Rákhel könyvtárába annak felkérése, azaz 1786 előtt, annál is inkább, mert a *Magyar Hírmondó*ban már 1781-ben említést tett a nemesasszony könyvtáráról.<sup>64</sup> Nincs módunkban jelen tanulmányban azt vizsgálni, hogy a fentebbi névsor beépült-e az *Athenasra* tett *Pótlások*ba, azonban nem tartjuk kizártnak a dolgot, annál is inkább, mert a Bod Péter-i munka kiegészítését előirányozó szerzők (Szerencsi Nagy István, Sófalvi József, Szathmári Pap Mihály) éppen az 1785 körüli években keresték fel Benkőt leveleikkel.

<sup>48</sup> Benkő József: *Collectaria ad Res Transsilvanicas Facientia*. XVI. kötet, 457–458.

<sup>49</sup> Uo. 458.

<sup>50</sup> Szabó György–Tarnai Andor: *i. m.* 267–268.

<sup>51</sup> Azonosítatlan munka

<sup>52</sup> Dévai András: *Nap után forgó virág, vagy-is minden féle nyavalya ellen való orvosság...* Nagyszombat 1764; Eger 1770.

<sup>53</sup> Femer Kilian (=Klein Efraim): *Mindennapi közönséges és barátságos levelek...* Pozsony&Kassa 1776.

<sup>54</sup> Makkai Sámuel: *Kegyességnek mindennapi gyakorlása*. Kvár 1744.

<sup>55</sup> Debreczeni János: *Conciliatorium Biblicum*. Utrecht 1658.

<sup>56</sup> Bessenyei György: *Ágis tragédiája*. Bécs 1772.

<sup>57</sup> Bíró Márton: *Infanteria...* Sopron 1742.

<sup>58</sup> Naláczy József: *Euphémia vagy a vallás győzelmé*. Pozsony 1783.

<sup>59</sup> Melius Péter: *Az igaz kereszténységnek rövid fundamentuma*. Debrecen 1569. (?)

<sup>60</sup> Csírke Ferenc: *A’ Szent Irásnak épületes és idvességés olvasására oktató tanács-adás*. Debrecen 1751.

<sup>61</sup> Azonosítatlan munka

<sup>62</sup> Bodoki József: *Egy szép halotti oratio, melyet néhai mélt. l. b. ifjabb Bánffy László emlékezetére készített...* Kvár 1784.

<sup>63</sup> Bodoki József prédikációja kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy Benkő a megírás dátumát tüntette fel (1783), de a halotti oráció nyomtatásban csak 1784-ben jelent meg.

<sup>64</sup> Szabó György – Tarnai Andor: *i. m.* 120.

Visszatérve a Benkőre gyakorolt hatásokra, Hermányi Dienes József, Ajtai Abód Mihály és Teleki Sámuel kancellár könyvtára mellett meg kell említenünk egy negyedik lehetőséget is. Brukenthal Sámuel gyűjteményéről van szó, ill. a Brukenthal-könyvtár révén Martin Schmeizel erdélyi szász származású történésznek, a hallei egyetem tanárának Benkőre gyakorolható hatásáról. Verók Attila 2007-ben védte meg *Martin Schmeizel élete és munkássága (1679–1747)* című értekezését; munkája bevezető részében megjegyzi, hogy Schmeizel olyan kezdeményezésbe fogott, amely a magyarság kulturális emlékezetének fenntartásához elengedhetetlen volt: a 18. század közepéig menően magyar történeti könyvtárat szeretett volna összeállítani.<sup>65</sup> Az értekezés szerzője külön fejezetet szentel a hallei tanár hungarika- és Transylvanica-könyvtárának. A szebeni származású tudós kiadta magyar és erdélyi vonatkozású köteteinek katalógusát, s nem sokkal később eladásra kínálta könyveit, azonban ezek nem találtak vásárlóra, még az alacsony ár mellett sem. Schmeizel halála után a könyvek tanítványához, Michael Gottlieb Agnethlerhez kerültek. Verók úgy véli, hogy a szebeni városi tanács szerette volna megvásárolni az állományt Agnethlertől. Valószínűnek tartja, hogy a vásárlást meg is ejtették, így a könyvek először a szebeni evangélikus gimnázium tulajdonába, onnan pedig a Brukenthal-könyvtárba kerültek.<sup>66</sup> Itt kell megjegyeznünk, hogy Brukenthal Sámuel is hallei diák és Schmeizel-tanítvány volt,<sup>67</sup> aki már külföldi stúdiumai során szert tehetett néhány, tanára által kiadott munkára. Ezek 1803-ban létrehozott könyvtárának állományába be is épülhettek. Benkő József egyik, a *Magyar Hirmondó*-ban közölt cikkében bemutatja Brukenthal Sámuel feleki birtokának kertjét, s az egykori kancellár könyvgyűjteményéről is szót ejt, dicséri a tudománykedvelő főúr könyvgyűjtői tevékenységét. Hozzáteszi, hogy a Brukenthal-könyvtárhoz (és a Teleki Sámueléhez) hasonló nem volt Erdélyben, s megjegyzi azt is, hogy az érdeklődők ezeknek hasznukat vehetik.<sup>68</sup> Bár bizonyítékokkal nem tudjuk alátámasztani, valószínűnek tartjuk, hogy maga Benkő bejáratos volt Brukenthal Sámuel könyvtárába, s bizonyára másolt vagy másolatot is magának az egyes kötetekből, hiszen a Schmeizel-anyag erdélyi és magyarországi vonatkozású része őt különösképpen érdekelhette.

Térjünk most át azoknak a szövegeknek a vázolására, amelyek információkkal szolgálnak Benkő tudóslistájára vonatkozóan.

## A *Transilvania generalis* második előszava

Benkő József a kötet általános részének előszavában megfogalmazza, hogy a kiadó, Joseph Kurzböck a munka általános részét két kötetre osztotta a terjedelem miatt.<sup>69</sup> Ebből kifolyólag a szerző az általános rész második kötetéhez külön előszót írt. Azért is fontos említést tennünk erről a második előszóról, mert feltűnik benne néhány, a tudóslistára vonatkozó információ is. Benkő tisztában van azzal, hogy nem lenne feltétlenül szükséges ennek az előszónak a közreadása, mégis reméli, hogy szívesen olvassa majd az érdeklődő. Ebben vall

<sup>65</sup> Verók Attila: *Martin Schmeizel élete és munkássága (1679–1747)*. (doktori értekezés) Szeged 2008. 4.

<sup>66</sup> Uo. 134–135.

<sup>67</sup> Uo. 5.

<sup>68</sup> Szabó György – Tarnai Andor: *i. m.* 109.

<sup>69</sup> Benkő József: *i. m.* 2014. 53.

egyrészt forrásairól is, a polgári és egyházi levéltárak anyagának felhasználásáról, másrészt kéri a főúri családokat, ne zárják el előle a családi dokumentumokat. Felhívja a figyelmet arra, hogy a tudósokról szóló részben néhány nemesi család (a Teleki, a Bethlen-család) genealógiai ismertetése is helyet kapott, a folytatásban pedig hasonlóra vállalkozna a Bánffy, Gyulai, Haller, Kemény és Vass családok esetében is. Ezt követően néhány sor erejéig szól kezdeti elgondolásáról: „Hirtelen megváltoztatva elgondolásomat, Erdély tanult embereit, akiknek csupán a nevüket szándékoztam megemlíteni, *fáradtságos és kemény munka árán* [Kiemelés tőlem: Cs. A.], főbb írásműveik alapján vettem számba; e tekintetben azonban örvendhetünk, mert (amint erre rámutatunk az 1. 269 § végén) a tanult emberek óhajait teljesítette a kiváló *Horányi Elek*. [Kiemelés az eredetiben] Ugyanakkor, ebben az én művemben az olvasók olyan tanult embereket fognak találni, akiknek a nevét hiába fogják másoknál keresni”.<sup>70</sup>

Annak érdekében idéztünk hosszabban a szövegből, hogy lássuk, hogyan is alakult át a historia litteraria művelőjének elgondolása. Az idézet értelmében tehát kezdetben az erdélyi tudósok nevének egyszerű felsorolásáról volt szó, a későbbiekben azonban annyira átalakult a koncepció, hogy nemcsak nevekről beszélhetünk, hanem az egyének munkáit is számba vevő lajstromról, sőt, ezt iskola- és nyomdatörténeti fejezet is megelőzi. A részlet arra is utal, hogy a lajstromba való bekerülés kritériuma az írásművek megléte volt. A kortársak munkái közül csupán Horányi Elek *Memoria Hungarorum*ára történik utalás. Úgy vélem, azért tűnik fel csak a piarista szerzetes neve, mert munkája komplexebb a többiekénél; Horányi mindenkit felvett jegyzékébe földrajzi, felekezeti, nyelvi vagy foglalkozásbeli különbségeket figyelembe nem véve, éppen ezért a kiadott három vaskos kötetében teljesebb képet nyújtott a magyarországi művelődésről. Hogy miért volt szükség Benkő tudóslistájának közreadására egy ilyen komplex munka megléte mellett, arra az utolsó sor utal: ezek szerint ő olyan neveket is feltüntet, amelyek a *Memoriában* és a hasonló tárgyú munkákban nem fordulnak elő, tehát máris érvényre jut a kiegészítésre való törekvés, ez pedig a historia litteraria történeti jellegét mutatja.<sup>71</sup> Az említett paragrafus a tudóslista elé írt rövid bevezetőhöz irányítja az olvasót. Ebben Benkő felsorolja a historia litteraria tárgyú munkákat és azok szerzőit, azonban úgy véljük, a bevezető egy részében Bod Péter *Athenashoz* írt előszavára támaszkodik a szerző, amelyet aztán kibővít azokkal az információkkal és kötetekkel, amelyek megjelenését Bod már nem érthette meg. Újra feltűnik a válogatás kritériuma, az írásművek meglétére való utalás. Bod előszavában azt olvashatjuk, hogy azokat a 16–17. századi tudósokat veszi fel a jegyzékbe, akik írásműveket hagytak maguk után, s akiknek emlékezete ezek révén él tovább a köztudatban.<sup>72</sup> A későbbiekben Bod a Teleki-fiúknak (Sámuelnek, Józsefnek, Ádámnak,) tett ajánlásában szól az elődökről is. Itt említi Czvittinger munkáját és Rotarides Mihályét, ugyanakkor azt is, hogy ez utóbbi kiadására azért nem kerülhetett sor, mert a szerző hirtelen elhunyt. Bod reflektál a gyűjtésre is, és kifejti, hogy több mint húsz évig gyűjtögette az anyagot.<sup>73</sup> A felsoroltak olyan információk, amelyek Benkő bevezetőjében is fellelhetőek, éppen ezért úgy véljük, Benkő ezt felhasználva állította össze a bevezetőt. Az ehhez tett egyéni hozzájárulás Bod Péter munkáinak, a *Magyar Athenas* és a *Smirnai Szent Polikárpus* utóéletének bemutatásával, ill. a kortársak munkáinak

<sup>70</sup> Uo. 219.

<sup>71</sup> Bátori Anna: *i. m.* 2016. 36.

<sup>72</sup> Bod Péter: *Magyar Athenas* 1766. 19. (Megj: Az idézet az Ajánlás számozatlan, 19. oldaláról való.)

<sup>73</sup> Uo. 28–30.

cím szerinti ismertetésével kezdődik. Benkő megfogalmazza, hogy Bod munkáit felekezeti kérdéseket érintő részei miatt betiltották. Ezt követően felhívja a figyelmet Weszprémi István orvosok életrajzait tartalmazó kötetére és Horányi tudóslexikonjára, azonban ez utóbbi esetében megjegyzi, hogy egyelőre csak létezéséről tud, magát az anyagot nem ismeri.<sup>74</sup> A második kötet előszava és a tudóslista bevezetője révén úgy tűnik, igen kevés lehet azon historia litteraria tárgyú munkák száma, amelyeket Benkő József közvetlenül ismert. Amint fentebb említettük, ilyen lehetett Weszprémi-féle lexikon, az előszók tartalmi elemeinek egyezése alapján a *Magyar Athenas*, de egyáltalán nem biztos, hogy Benkő József olvasmányélményei alapján ismerte Czvittinger munkáját. Láttuk, hogy Rotaridesét még 1791-ben sem ismerte mélyrehatóan, ami pedig Horányi munkáját illeti, megjegyzi, hogy „ezt még nem láttuk, ezután ismerjük meg, hogy mi a tartalma”.<sup>75</sup> A hivatkozások tanulmányozása révén azt kell mondanunk, hogy Horányi Elek munkáját később tartalmilag is megismerte, s nem csak a megjelenéséről volt tudomása.

## A „fáradtságos és kemény munka”

A munkamódszerre vonatkozóan nem találunk utalást, Benkő csupán azt tünteti fel a második kötet általános részének előszavában, hogy lajstromát „fáradtságos és kemény munkával” állította össze. A bevezetőből azt sem tudjuk meg, hogyan vélekedett Benkő a historia litteraria szerzőinek munkáiról, s hogy pontosan melyeket használta fel könyvfejezete összeállításában. Láttuk korábban, hogy Bod ajánlásának, előszavának egy-egy eleme feltűnik szerzőnknel is, de az esetleges források azonosítására ez nem elegendő információ. Éppen ezért a hivatkozások tanulmányozása révén igyekszünk meghatározni a felhasznált kiadványokat és Benkő munkamódszerét.

Ha fellapozzuk az eredeti, latin nyelvű kiadást,<sup>76</sup> a tudósokról szóló rész mintegy kétszáz oldalra terjed, azonban a hivatkozások száma, figyelembe véve az alfejezet terjedelmét és a tudósok számát, viszonylag kevésnek mondható. Ez önmagában gyanúra ad okot, ha figyelembe vesszük az ilyen jellegű munkák összeállítási gyakorlatát. Áttanulmányozva a neveket, két kategóriát különíthetünk el: a nemesi, főúri családokat, hiszen esetükben részletes genealógiákat épít be a szerző, valamint a tudós emberek kategóriáját. Korábban láthattuk, Benkő József sem rejtette véka alá abbéli szándékát, hogy az erdélyi nemesi családok eredetét a tudóslistában ismertesse, s éppen ezért kérte a családi levéltárak dokumentumainak vele való közlését. Figyelembe véve, hogy ezekben az esetekben Benkő történeti érdeklődése is felszínre kerül, felduzzad a közölt információk mennyisége is. Jelen tanulmányban eltekintünk ezek részletes ismertetésétől, inkább azokra a nevekre helyezük a hangsúlyt, amelyek Benkőt a hagyománylánchoz kötik, s amelyek más munkákban is fellelhetők. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem szólunk azoknak a munkáknak legalább a címéről, amelyek a nem nemesi származású egyének kapcsán feltűnnek, s történeti vonatkozásúak. A hivatkozásokat vizsgálva a következő nevek tűnnek fel: Bod *Magyar Athenasa* és a *Hungarus Tymbaules*; Czvittinger *Specimenje*;

<sup>74</sup> Benkő: *i. m.* 315–316.

<sup>75</sup> Uo. 316.

<sup>76</sup> Benkő József: *Transsilvania sive Magnus Transsilvaniae Principatus olim Dacia Meditteranea Dictus. Pars Prior sive Generalis. Tom. II. Vindobonae 1778. 329–532.*

Weszprémi *Succinta Medicoruma*; Horányi *Memoriája*; Wallaszky Pál *Tentamen Historiae Literarum sub Rege Gloriosissimo Mathia Corvino de Hunyad in Hungaria* (1769) című munkája; Bél Mátyás *Adparatus ad historiam Hungariae* (1735) és *De Vetrere Litteratura Hunno-Schyrica Exarcitatio* (1718) című művei; Martin Schmeizel *De statu ecclesiae lutheranorum in Transilvania* (1722) című kiadványa; de a nyomtatványokon kívül levéltári anyagok, egyházi jegyzőkönyvek, ismerősök, kortársak, korabeli tudósok levelei, személyes beszélgetések, diétai cikkelyekben megfogalmazott állítások és persze más, azonosítatlan anyagok is beépültek a tudóslexikon forrásai közé.

Az említett nevek közül leggyakrabban a Bod Péteré tűnik fel. Batori Anna Wallaszky hivatkozási rendszere kapcsán meghatározza, melyek azok a szövegek, amelyek hivatkozandók egy-egy munkában. Arra a következtetésre jut, hogy a szerző nem hivatkozik azon szövegre, amelyet már korábban többször emlegetett.<sup>77</sup> Úgy véljük, e meglátás Benkő esetében is érvényre jut. Nem csupán szűrőpróbaszerű ellenőrzést végeztünk, hanem áttanulmányoztuk az *Athenas* és a *Transilvania* kötetek tudósokra vonatkozó anyagát, s arra a következtetésre jutottunk, hogy Benkő tudósnévsorának elsődleges forrása a *Magyar Athenas*, azonban a szerző általában akkor említi Bod nevét, ha éppen vitatkozni kíván meglátásával, vagy esetleg saját álláspontját kívánja erősíteni vele. Balogh Piroska *Edmund Burke esztétikájának recepciója a 18–19. századi magyarországi esztétikatörténetben* című tanulmányában hasonló megállapítást fogalmaz meg Szerdahely György Alajos és Schedius Lajos esztétikai köteteinek Burke-re irányuló hivatkozásait illetően. Schedius kapcsán irányítja a figyelmet a pesti egyetem professzorának módszerére, aki az egyes paragrafusokhoz kapcsol ugyan hivatkozásokat, de csak olyan műveket illetően, amelyekkel vitatkozni kíván.<sup>78</sup>

Benkő szócikkei legtöbb esetben az *Athenas*-ból vett anyag kivonatának tekinthetők, tehát szerzőnk egyáltalán nem törekedett teljességre, csupán a már ismert nevekhez hozzáadta azokat is, akikre valószínűleg történeti kutatásai során lelt rá. Meg kell jegyeznünk, hogy igen körültekintően járt el, ugyanis az *Athenas* cikkeiben feltűnő felekezeti problémák tárgyalásától vagy eltekintett, vagy felülnézetből írt róluk, azaz azokat a dolgokat adta közre, amelyek köztudottak voltak, személyes vélemény nélkül. Benkő az *Erdélyi Kéz-Írásban lévő Történet Iroknak estendő szám szerént való Laistroma*<sup>79</sup> című kéziratot munkájában jegyzi meg Szalárdi János *Síralmas magyar krónikája* mellett, hogy ez csak úgy nyomtatható ki, ha kimaradnak belőle a vallást érintő részek. Hozzáteszi, hogy a hitbeli problémákkal nem a történészeknek, hanem a papoknak kell foglalkozniuk, de azok is a „szelíd türedelem mellett igen le kezdték hagyni, leg alább a Ketske szőr felett való tépelődést”.<sup>80</sup> Érdekes helyzettel találjuk szembe magunkat, hiszen Benkő is pap volt, mégis úgy tűnik, történészi volta kerekedett felül, amely magával hozta az objektív szemléletmódot és a toleranciát.

Visszatérve fentebbi megállapításainkra, az alátámasztás végett hadd utaljunk néhány konkrét példára. A tanulmány terjedelme miatt nem áll módunkban minden esetben a teljes szócikkek közlése, éppen ezért a leírtak tartalmi kivonatai alapján mutatunk rá az egyezésekre:

<sup>77</sup> Batori Anna: *i. m.* 2016. 48.

<sup>78</sup> Balogh Piroska: *Edmunde Burke esztétikájának recepciója a 18–19. századi magyarországi esztétikatörténetben.* = Uő: *Teória és medialitás. A latinitás a magyarországi tudásáramlásban 1800 körül.* Bp. 2015. 49.

<sup>79</sup> Benkő József: *Erdélyi Kéz-Írásban lévő Történet Iroknak estendő szám szerént való Laistroma,* Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Ms 598.

<sup>80</sup> Uo.

Példa	Bod Péter <i>Magyar Athenas</i> , 1766.	Benkő József, <i>Transsilvania</i> , 1778. (Szabó György ford. 2014.)
Jordán Tamás	– születési hely és idő (Kolozsvár, 1539) – tanulmányok: Párizs, Róma, Padova, Bologna, Bécs – orvosdoktori cím megszerzése, tábori orvos – letelepedés, halála 1585-ben, 46 évesen – művek jegyzéke – neki írt dicséző vers ( <i>Magyar Athenas</i> , 123.)	– születési hely és idő – tanulmányok: Párizs, Róma, Padova, Bologna, Bécs – orvosi cím megszerzése, tábori orvos – letelepedés Brűnnben, halála éve és életkora (Szabó György ford., 316.) – Életét és műveit l. Weszprémnél
Huszti Péter	„Egybe szedegette a Trójai dolgokat 1569-dik eszt. és ilyen titulus alatt Világra botsátotta: Aeneis, azaz... (1624-dik eszt. 4. R.) ( <i>Magyar Athenas</i> , 117.)	Res Trojanas An. 1569. collegit, & lingua Hungarica luci dedi, sub titulo: Aeneis, az az a' Trójai Enéás dolgai. Kolosv. 1624. 4. (Benkő, <i>Tanssilvania generalis II.</i> , 341) „1569-ben összeállította Trója történetét és magyar nyelven közreadta e cím alatt: Aeneis, azaz a' Trójai Enéás dolgai. (Kolozsvár, 1624., negyedré.) (Szabó György ford. 318.)

Első példánkban tartalmi jegyek alapján igyekeztünk rámutatni a hasonlóságokra. A szócikkek közötti különbség abban rejlik, hogy Benkő nem veszi át Jordán Tamás műveinek jegyzékét és az őt dicséző sorokat, ehelyett Weszprémi kötetéhez irányítja az olvasót. Jelen esetben pontosan megadja a kötet- és oldalszámot (cent. 1, 74.), máshol azonban, mint Nicolaus Olahus esetében, elég pontatlanul utal a forrásra. Itt épp csak a szerző nevét és a kötet címét jegyzi zárójelben: (Bél: Adparatus).<sup>81</sup> Több „lásd még” jellegű hivatkozás fordul elő a kötetben, például a Bethlen Katáról írtak mellett ugyancsak Weszprémi kötetéhez irányítja az olvasót.<sup>82</sup> A két szerző szinte teljesen azonos információkat rögzít a könyvgyűjtő nemesasszonyról, Weszprémnél azonban van egy kis többlet, nála egy vers is megjelenik. Werbőczy István esetében Wallaszky Pál *Tentamenjének* 39–42. oldalára irányítja az érdeklődőt, azzal a megjegyzéssel, hogy „igen fontos elolvasni” a Werbőczyről szóló részt.<sup>83</sup> Az ilyen jellegű utalások révén Benkő rámutat azokra a lehetőségekre, amelyek alapján az érdeklődő olvasó többletinformációt gyűjthetett be. Második példánkban mind a latin szócikket, mind annak magyar fordítását teljes egészében rögzítettük, annak érdekében, hogy illusztráljuk, mennyire nyilvánvaló átvételről van szó.

Általánosságban elmondható, hogy a 16. és 17. századi katolikus, református és unitárius tudósok kapcsán a fő forrás az *Athenas*, azonban Benkő József kivonatolja az abban található információkat. A művek címét rövidítve adja közre, nem szól a szerzőket dicséző sorokról, csak ritkán vesz fel sirverseket, a Bod által közreadott, egyes szerzőkre és munkáikra irányuló vélemények sem tűnnek fel, de az olyan járulékos információk sem, mint amelyeket Bod rögzített például a Gyulafi Eusztachius Lestárról<sup>84</sup> szóló cikkében az 1566-os gabonatermésről, ill. a gabona és bor áráról. Megfigyelhetjük, hogy az evangélikus tudósok esetében a legjelentősebb forrás Horányi, esetleg Schmeizel valamelyik munkája. Ennek oka az lehet, hogy felekezeti nézetei miatt Bod a szászokat nem veszi fel listájába, s emiatt Benkő arra kényszerül, hogy

<sup>81</sup> Benkő: *i. m.* 2014. 316.

<sup>82</sup> Uo. 365.

<sup>83</sup> Uo. 316.

<sup>84</sup> Gyulafi Eusztachius Lestár (1557–1605) fejedelmi titkár és követ.

más forrást használjon. Az is előfordul, hogy valamely tudósról szóló általános információkat Bodtól vesz át, de a művek jegyzékét Horányitól, aki, úgy tűnik, nagyobb hangsúlyt fektetett a műjegyzékek teljességére. Példaként említhetjük éppen a Schmeizelről szóló szócikket, ahol Benkő megadja a forrást.<sup>85</sup> Arra a kérdésre, vajon ismerte-e szerzőnk Czvittinger munkáját, úgy vélem, igennel kell felelnünk. Brenner Mátyás esetében például az információk zöme Bodtól származik, ám az *Athenas*ból hiányzó munka címe Czvittingernél lelhető fel, más esetben, mint amilyen Valentinus Franck vagy Bodoki István példája, pontos hivatkozást találunk a *Specimenre*, nem is beszélve arról, hogy a Czvittinger Dávid munkájára a kötet részletes részében is többször hivatkozás történik. „Bónusz információk”, ha mondhatjuk így, általában olyan személyek kapcsán tűnnek fel, akiknek valamilyen kitüntetett szerep jutott a történelem sodrában: követek, udvari emberek voltak, s akiket Benkő történelmi érdeklődésének köszönhetően ismerhetett meg. Ilyen esetekben tűnik fel forrásként Bethlen Farkas históriája, Istvánffy Miklós valamelyik történelmi műve, kéziratos naplók némelyike, mint ahogy történik ez Pécsi Simonnál; itt Benkő Haller Gábor naplóját említi forrásként, de ezek mellett törvénykönyvek (*Approbata Constitutio*, országgyűlési jegyzőkönyvek), prédikációk is feltűnnek. A történelmi szerepkörből és a történelmi ismeretek sokaságából fakadó információöbbllet mellett a tudóslista másik nívója azon személyek adatainak felvétele, akik Benkő kortársai voltak. Hogy csak néhány példát említsünk, ilyen Sófalvi József, Gyöngyösi János, Kovásznai Sándor, Paul Roth stb. Azzal, hogy Benkő felveszi kortársai nevét és munkáit a jegyzékbe, ellentmond saját kijelentésének, amelyet a 18. századi tudósok bemutatása elé illesztett. Eszerint ebben a részben is azokat számlálja elő, akik írásműveket hagytak maguk után, de a kör még inkább leszűkül, hiszen csak azokat szándékszik feltüntetni „akik betöltötték sorsukat”.<sup>86</sup> A fentebb említettek és számos más egyén azonban az élők sorába tartozott 1778-ban, így felvetődik a kérdés, miért kerültek be mégis a kötetbe. Úgy vélem, ennek egyik oka lehet az általuk kifejtett tudományos tevékenység, másrészt a hála, ugyanis a fentebb elsoroltak mindegyike Benkő informátora, levelezőpartnere volt, s azt sem zárhatjuk ki, hogy azon szász értelmiségiek, akik esetében forrást nem sikerült azonosítanunk, éppen a rektori funkciót betöltő Paul Roth révén váltak ismertté Benkő számára, tehát nevük felvétele köszönetképpen is értelmezhető lehet.

Benkő esetében tehát nem egy kiterjedt hálózatára táruul élénk, hanem inkább síkok egymásra tevődéséről beszélhetünk. Ezeket az egymásra tevődéseket igyekeztünk példázni a táblázatunkba felvett rövidebb szócikkek kommentálása révén. Emellett rámutattunk arra, melyek lehetnek azok a források, amelyek biztosították a tudástranszfert. A vizsgálatok alapján úgy tűnik, a Benkő által rögzített tudósjegyzék esetében, nem értve ide a nemesi családokat, a források száma jóval csekélyebb, mint például Wallaszkyknál, hiszen Benkő József nem vett fel jegyzékébe olyan információkat, amelyek egy adott tudományterület művelői számára például szakfolyóiratokból voltak hozzáférhetőek. Az ő esetében az orvosok kapcsán nem találunk orvosi szaklapra történő hivatkozást, Wesszprémi István esetében már igen. Ezekből a szakfolyóiratokból vett információk Wesszprémi munkájából bekerültek a Wallaszky Pál kötetébe is, amint erre rámutatott Bátor Anna.<sup>87</sup> Ehelyett egyszerre figyelhetünk meg egyfajta szűkítő és bővítő tevékenységet. A szűkítés a Bodtól átvett szócikkek járulékos és kényes elemeinek

<sup>85</sup> Uo. 369.

<sup>86</sup> Uo. 344.

<sup>87</sup> Bátor Anna: *i. m.* 2016. 48.

elhagyására, a bővítés a tudósok számának és a róluk való információk mennyiségének túlhaldadására irányult. Ezek a létszámbeli bővülések többnyire a 18. századi tudósok körét érintik, az információk mennyiségének növekedése esetében ilyen elkülönülésekkel nem számolhatunk. „A fáradságos és kemény munka” voltaképpen a bodi anyag fordításában és kiegészítésében, a saját olvasmányokból származó és esetleg a közvetlen forrásokból ismert információk összerakásában rejlett, tehát Benkő esetében is tetten érhető a 18. században oly elterjedt kompilációs és excerpálási gyakorlat,<sup>88</sup> ezeket azonban sok esetben a szükség, a politikai körülmények és a cenzúra rovására írhatjuk. Az pedig, hogy Benkő művelődéstörténeti fejezete révén Bod munkájának is egy jelentős része ismertté vált a tudósvilág előtt, a nyelvválasztásának köszönhető, erről azonban egy másik tanulmányban szólunk.

#### **József Benkő's Working Method in his "historia litteraria"**

*Keywords: historia litteraria, compilation, extracting, translation*

József Benkő's work, entitled *Transsilvania sive Magnus Transsilvaniae Principatus olim Dacia Meditteranea Dictus*, appeared in Vienna in 1778. In the chapter *De re litteraria in Transsilvania*, the author presents the cultural history of Transylvania in the 16<sup>th</sup>–18<sup>th</sup> century. He mentions the history of schools and printers, and lists scientists' names and works. In this study we undertake to present the author's working method, taking into account the textual practice of similar works from the 18<sup>th</sup> century.

<sup>88</sup> Benkő esetében nem igazán fedezhetünk fel az előszavakban olyan konkrét megnyilatkozásokat, amelyek arra utalnának, hogy excerpálta köteteinek anyagát. Erre utaló, elenyésző számú megjegyzést a levelezésben olvashatunk. Aranka Györgyhöz írott leveleiben tűnik fel egy-egy szerző művének kapcsán, hogy az adott kötet nincs meg könyvtárában, de excerpált egyikből-másikból, miközben magánál tartotta a kölcsönként kiadványt. Mikola László *Historia Genealogica Transylvanica* című munkáját említve jegyzi meg a következőt: „nékem ez a könyvem sint; tsak excerpáltam belőle”. (Lásd Szabó György – Tarnai Andor: *i. m.* 314.) Emellett az *Erdély* című kötet előszava is utal arra, hogy a közreadott anyag szelekciós eljárás során jött létre. Ebbe az excerpálás technikája is belefoglaltatik, s ez természetes is egy ekkora terjedelmű munka esetében.